

A SZENT ISTVÁN-REND ALAPÍTÁSA ÉS A RENDALAPÍTÁS KÉPZŐMŰVÉSZETI ÁBRÁZOLÁSAI.

Mária Terézia királynő, gróf Esterházy Ferenc tanácsára, már az 1760-ik év folyamán azzal a tervvel foglalkozott, hogy a katonai érdemek elismeréséül 1757-ben alapított Mária Terézia-rend mellett, polgári érdemek jutalmazására is rendet alapít, amely Szent István, Magyarország első apostoli királyának nevét fogja viselni. Megbízásából huszonöt pontba foglalt, francianyelvű pátens-tervezet készült, melyet a királynő az udvari kamara akkori elnökének, gróf *Chotek Rudolf*nak adott át felülbírálás céljából. Gróf *Chotek* 1760 május 12-én terjesztette a királynő elé jelentését, melyben sorra vette a tervezet egyes pontjait, hosszabb-rövidebb megjegyzéseket fűzött hozzájuk, helyenként behatóan indokolta a tervezettől eltérő felfogását. Így mindjárt a tervezet első pontjával szemben, amely az új rend nevét „Szent István polgári rend” névben jelölte meg,¹ *Chotek* a „Mária Terézia-rend polgári érdemek jutalmazására” elnevezést ajánlotta azzal az indokolással, hogy ilymódon elkerültetnék az új rendnek egy régi, toskán lovagrenddel való összetévesztése.² A kamarai elnök további megjegyzései a rendjel külső alakjára, ékítésére, a rendvitézek számára, főképp azonban az új rendnek az aranygyapjas rend- és a Mária Terézia-renddel szemben elfoglalandó rangjára vonatkozik és látszólagos pártatlanságuk dacára is éreztetik, hogy gróf *Chotek* nem nagy lelkesedéssel fogadta a rendalapítás eszméjét. Vajon az ő megjegyzései támasztottak-e kételyt a királynő lelkében, vagy pedig férjének, *Lotharin-*

¹ A pátens-tervezet első pontja: „Ce nouvel ordre portera le titre d'ordre civil de St. Etienne et servira de récompense publique pour la vertu, le mérite et les services distingués dans l'état civil et politique”. Staatsarchiv, Wien, Hausarchiv, Miscellanea, Kart. 25. és Khevenhüller—Metsch: Tagebuch 1764—1767. S. 297.

² Ez az István-vértanuról elnevezett, 1562-ben a keresztény vallás védelmezése és a pogányság leküzdése körüli érdemek jutalmazására alapított lovagrend, még a XVIII. század folyamán megszűnt. V. ö. W. Schultze: System des Entwicklungsstadiums der Ritter- und Verdienstorden seit der Evolution des monarchischen Prinzips. évsz. nélkül. S. 182.

giai Ferenc császárnak és a körülötte csoportosult udvari főembereknek állásfoglalása birták-e a királynőt más elhatározásra, ma már nehezen állapítható meg; a Szent István-rend ügye azonban egyelőre lekerült a napirendről és éveken át pihent,

Időközben mind sötétebb felhők tornyosultak a monarchia egén. A várakozás ellenére hosszúra nyúlt hétéves háború terhei 1761-ben már súlyos pénzügyi krízishez vezettek, melyet az első papírpénz kibocsátása sem enyhített. Az 1762-ben közel 12 millió forint évi deficit a hubertusburgi béke megkötése után még mindig 7 és fél millióra rúgott.³ A béke megkötésének hírére az emberek lelkében fölengedett ugyan a drámai feszültség, de a monarchia pénzügyei továbbra is katasztrófális állapotban maradtak. Az általános elkedvetlenedés közepette vélemények hangzottak el, hogy az államadósságok egyrészt Magyarországnak kell átvennie, általában nagyobb mértékben kell kivennie részét a monarchia gondjaiból és új adóterheket vállalnia. Már a háború folyamán a királynő szívélyeshangú levelezéssel próbálta a magyar főurak, főpapok és vármegyék hajlandóságát megnyerni, a beérkezett válaszok azonban nem sok eredménnyel kecsegtettek. Utolsó megoldásként az országgyűlés összehívása kínálkozott, amelyet 1751 óta nem hívott össze a királynő.

A szorongatottság e napjait, mint alkalmas pszichológiai momentumot használta fel gróf Esterházy Ferenc — 1762 óta magyar udvari kancellár — arra, hogy a Szent István-rend alapítását olyan ténynek tüntesse fel a királynő előtt, amely által a magyar urakat nagy mértékben lekötelelezhetné és a pozsonyi diétára összegyűlő rendeket az uralkodó szándékai iránt különösen engedékennyé tehetné. Minthogy az országgyűlés megnyitása már 1764 június 17-ére volt kitűzve, az ügy rendkívül sürgőssé vált. A négy év óta pihenő tervezet tehát újból felszínre került, melynek felhasználásával gróf Esterházy Ferenc latin- és németnyelvű alapszabálytervezetet készített, s ezt 1764 január 30-án mutatta be a királynőnek. A tervezet három részből állt: a bevezetésben 9 pontba foglalt elvi kérdésekre nézve kérte Esterházy a királynő döntését, azután 34 pontban összefoglalta a tulajdonképeni alapszabályokat, végül egy javaslat következett a rendjelek kiosztásánál követendő szertartásokra nézve.

Esterházy tervezete szerint a rend alapszabályainak főbb rendelkezései a következők: Az első pont elveti gróf Chotek korábbi javaslatát és az új rend nevét Szent István, Magyarország első apostoli királyának nevével jelöli meg. A második pont kimondja, hogy a rend nagymestere élethossziglan Szent István koronájának mindenkori viselője. A harmadik pont a rendjel három fokozatát ismerteti és megállapítja a rendvitézek

³ V. ö. Hóman—Szekfü: Magyar Történet. A XVIII. század. 309. l.

I. A. Maulbertsch : A Szent István-rend alapítása.
(Mennyezetfreskó a bécsi magyar követségi palotában.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

hozzávethető számát. A negyedik pont a rendjel külső leírását adja. A hetedik a rendjellel kapcsolatos cím- és rangemelésekről szól. A nyolcadik a rend ünnepnapjául mindegyik év Szent István-napját, augusztus 20-át tűzi ki. A tizedik és tizenegyedik pont a rendruhák alakjával és azok díszítésével foglalkozik. A tizenkettedik pont a rend funkcionáriusait nevezi meg és azok teendőit írja körül. A tizenkilencedik pont a nagykereszt tulajdonosok tervezett „mes cousins” megszólítására vonatkozik. A további pontok a rendjelek egymásközi rangsorát szabályozzák, a rendjel adományozásakor követendő szertartásokra és a rendvitézek esküjére vonatkoznak, végül a rendtulajdonosok egyéb kötelességeit tárgyalják.

Az eléje terjesztett tervezetet a királynő sajátkezű lapszéli jegyzetekkel látta el, majd a változtatás nélkül hagyott és királyi „placet”-tel ellátott alapszabályokkal együtt Kaunitz kancellárhoz juttatta, aki két ízben, február 13-án és 19-én írásban terjesztette elő megjegyzéseit. Ezek főképpen a fizetendő díjakra, a nagykeresztesek „mes cousins” megszólításának elhagyására, a rendjellel kapcsolatos titkos tanácsosi, grófi és bárói méltóságokra, továbbá heraldikai kérdésekre és a rendjelvények külső alakjára nézve tartalmaztak módosító indítványokat. Kaunitztól újból a magyar kancellárhoz került vissza a tervezet, aki február 20-iki jelentésében általában magáévá tette a Kaunitz által javasolt módosításokat, néhány héttel később pedig a rendvitézek eskümintájára és a promotio szertartási kérdéseire nézve tett a királynőnek előterjesztést. A szervezési munka oly gyors iramban folyt, hogy március 10-én a királynő már a rendjelek első adományozásakor tekintetbe jövő személyekre nézve kért sürgős előterjesztést. Gróf Esterházy március 26-án Frankfurtból válaszolt, hová József trónörökös német-római császárrá történt koronázása szólította. Hosszabb előterjesztésben nevezi meg jelöltjeit, gróf *Fekete György*, magyar alkancellárt, Esterházy herceg idősebbik fiát, gróf *Esterházy Antal* kamarást,⁴ gróf *Pálffy Lipót* tábornokot, azután gróf *Grassalkovich* vejét, gróf *Forgách János* főispánt, báró *Koller Ferencet*, gróf *Keglevich József* főispánt és báró *Binder Frigyes* államtanácsost; kiemeli, hogy csupán a magyar urak érdemeit mérlegelni érzi magát hivatva, míg a végső döntést épúgy, mint az adományozandó rendjel fokának meghatározását Ófelsége kegyes belátásától és Kaunitz államkancellár véleményétől teszi függővé. Az osztrák részről designálandó urakra nézve Esterházy óvatosan elhárít magától minden javaslatot, csupán gróf *Zinzendorf* és gróf *Blümegen* nevét említi; de megemlékezik arról a gróf *Fekete* magyar alkancellár

⁴ „... letzterer, obwohl sich noch keine so grosse Verdienste erworben hat, so würde es dennoch seinen Vatter besonders bei dieser Gelegenheit eine ungemaine Freude und Consolation beibringen, wann sein Sohn vor diesemahl mit den kleinen Creutz begnädiget wurde”. Esterházy Ferenc gróf 1764 márc. 26-i jelentéséből.

útján vett értesüléséről, hogy időközben gróf *Hatzfeld Károly Frigyes* a királynőtől személyesen, gróf *Paar János Vencel* pedig írásban kérte az új rend nagykeresztjének adományozását.

Azalatt más irányban is megtörténtek az előkészületek. Az állami Éremhivatal megbízást kapott 60 db. arany és 200 db. ezüst rendjel elkészítésére, melyek költségeit, minthogy a rend maga vagyoni alappal még nem rendelkezett, Kaunitz ajánlatára a királynő magánpénztárából fedezte.⁵ A rendjel zöldszínű, zománcozott, nyolcszögletű aranykereszt volt, középső pirosszínű pajzsában zöld halmon a magyar korona. felette az apostoli kettőskereszt a királynő M. T. iniciáléival, körülötte fehér mezőben latin felirat: „Publicum Meritorum Praemium“. A hátsó oldalon fehér mezőben tölgyfakoszorú, ugyancsak felirattal: „Sancto Stephano Regi I. Apostolico“. A keresztet a rendláncsal vagy szalaggal a magyar koronának erősen stilizált, kisebbített mása kötötte össze. Parancsot kapott a rend kincstárnoka (tresorier) is a rendruhák elkészítésére, melyek a következő összeállítást mutatták: Alul egy kárminvörös bársony öltözet, amely elől csaknem eltakarta a lábfejet, alul kétoldalt nyitott volt és hermelinnel volt beszegve. Fölötte a rendvitézek zöld bársonyból készült hosszú vitézi köpenyt hordtak, melyet ugyancsak hermelinnel szegtek be és kárminvörös taffettel béleltek. A vállakra hermelinnel beszegett, széles sötétzöld bársonygallér borult. A magas rendfőveg alul piros bársonnyal szegett hermelinprémből készült, elől kócsagtollas díszsel, amelyet piros és zöldszínű zománcozott hüvely foglalt egybe. Az aranyhímzés a római coronae civicae egymásbafonódó tölgyfalevél motívumait mutatta. A rendruhákból a királynő kívánságára mindhárom rendfokozat részére egyelőre csak tizenöt darab készült, mely körülményből kiviláglik a királynő szándéka, hogy az új rendjelekből ezúttal csak annyit óhajtott adományozni. Csak az utolsó napokban másította meg szándékát és emelte fel a kitüntetendő rendvitézek számát tizenöttről tizenkilencre.

Amily örömet keltett az új rendalapítás a magyar urak és azon kevés osztrák államférfi körében, kik kezdettől fogva a kitüntetésre kizsármítottak érezték magukat, époly barátságatlan érzelmeket váltott ki a királynő elhatározása az udvar többi tagjaiban. Az ellenmozgalom feje maga Lótharingiai Ferenc volt, legagilisabb tagja pedig herceg Khevenhüller-Metsch főudvarmester. Ferenc császár az aranygyapjas-rend tekintélyét és kívált-

⁵ „Dem k. k. Haubt Münz Amt wegen zu dem neu errichten Sancti Stephani Ordens, verfertigt und gelieferten 60 St. golden und 200 St. silbernen Ordens Medailles, weilen der Fond hierzu noch ohnvermögend ist, ohne consequens die betragnis für dieses Mahl . . . 3040 fl.“ V. ö. J. Fleischer: Das kunsthistorische Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher in den staatl. Archiven Wiens von 1705 bis 1790. Wien, 1932. S. 83. Reg. 225.

ságait féltette az új rendtől és — ha hitelt adhatunk Khevenhüller feljegyzéseinek — egy alkalommal könnyekkel szemében panaszkolta el keserűségét és zavarát, mivel a királynő a Mária Terézia-rend példájára az új rendet is kompatibilissá óhajtotta tenni az aranygyapjas-renddel. Khevenhüller szerint a királynő már ismételten megbánta, hogy férjének átengedte az aranygyapjas- és Mária Terézia-rend nagymesteri méltóságát,⁶ minthogy a *pragmatica sanctio* értelmében ezekre teljes jogalapot örökölt. Khevenhüller e vádaskodását azonban egészen hamisnak tünteti fel az a gyorsaság, amellyel a királynő az új rend nagymesteri méltóságát József fiának engedte át. Ferenc császár állásfoglalása, ki a Szent István-rend keresztjét egyetlen napig is vonakodott viselni, arra bírta a királynőt, hogy ez ügyben több udvari személlyel tanácskozzék. Meghallgatta Khevenhüllert is, ki véleményét külön „Gutachten“-ben írásban is lefektette.⁷ Memorandumában „jóakaratólag“ arra igyekezett rábírni a királynőt, hogy újabb rendalapítással ne homályosítsa el a Mária Terézia-, főleg pedig az aranygyapjas-rend tekintélyét. Azonban a királynő elhatározását nem lehetett többé megintatni;⁸ végül is az incompatibilitás kérdésében megalkuváskép hozzájárult az ellenpárt azon követelményéhez, hogy csupán a trónörökös és a nádor, de kívülök senki sem viselhesse az aranygyapjas renddel egyidejűleg a Szent István-rend nagykeresztjét is.⁹

Végre fölvirradt az alapítás ünnepének nagy napja. Lipót főherceg születése napján, 1764 május 5-én folytak le a bevezető ünnepségek. A rend jelöltjei délután öt óra körül gyülekeztek, s miután egy arra kijelölt teremben felöltötték rendruhájukat, az u. n. anticamerában várakoztak. A királynő azalatt, mint a rend nagymestere, a családtagok ünnepi körében, fiának, a magyar trónörökösnek nyakába akasztotta a rend nagykeresztjét, majd vele együtt a titkos tanácssterembe vonult, ahová a rend

⁶ „in der That hatte sie schon zum öfteren beruert, dass sie ihren Herrn Gemahl diese Würde in Ansehung des Toison und Theresiae-Ordens übertragen, da sie doch per fictionem juris virtute pragmatice sanctionis die qualitem masculinam gleichsam anerbet hat“. Khevenhüller—Metsch : Tagebuch 1764—1767. S. 31.

⁷ E beadványnak sem eredetije, sem fogalmazványa nem maradt fenn. V. ö. Khevenhüller—Metsch : id. m. S. 293. Anm. 25.

⁸ „So war kein Mittel, diese Neuerung zu hintertreiben“ — mondja Khevenhüller. A rendiratok közt szerepel egy keltezés és aláírás nélküli beadvány is, amely a kompromissum után íródhatott s melynek szerzője valószínűleg Khevenhüller. A beadvány már számol az időközben létrejött megállapodással, kényszeredett dicséretét zengi a rend alapszabályainak, végül három lényegtelen, ceremoniális jellegű módosítást ajánl. V. ö. Khevenhüller—Metsch : id. m. S. 326. Anm. 26.

⁹ E követelményt már a második promotio alkalmával, 1765 nov. 5-én feloldották. V. ö. Marczali : Mária Terézia. Bpest, 1891. 231. l.

hírnöke egyenként szőlitotta és vezette be az új rendvitézeket. Ezek a következők voltak :¹⁰

Nagykeresztesek : 1. József trónörökös, 2. gróf Barkóczy Ferenc, hercegprímás és esziörgomi érsek, 3. gróf Batthyány Lajos, nádor, 4. gróf Esterházy Ferenc, m. kir. udvari kancellár, 5. gróf Hatzfeld Károly Frigyes, a Banco-bizottság elnöke.

Középkeresztesek (Commandeurs) : 1. gróf Chotek János Károly, legfőbb hadbiztos, 2. gróf Pálffy Lipót, tábornagy, 3. gróf Blümegeu Henrik Kajetán, államminiszter, 4. gróf Zinzendorf Lajos Frigyes, kamarai elnök, 5. gróf Paar János Vencel, állami és udvari legfőbb postamester, 6. gróf Fekete György, m. kir. udvari alkancellár, 7. báró Bartenstein János Kristóf-osztrák alkancellár, 7. gróf Pergen János Antal, a rajnai tartományok minisztere.

Kiskeresztesek (lovagok) : 1. báró Binder Frigyes, államtanácsos, 2. báró Koller Ferenc, personális, 3. báró Borié Egyed Vince, államtanácsos, 4. gróf Esterházy Antal, kamarás, 5. gróf Forgách János, kamarás és főispán, 6. gróf Keglevich József, kamarás és főispán,

Az új rendvitézek a titkos tanácssteremben rangjuk szerint három sorban állottak fel és miután a rend kancellárja¹¹ rövid beszédben üdvözölte őket, a rend greffierje latin nyelven felolvasta előttük rendvitézi kötelességeiket, melyekre hangos szóval egyenként esküt tettek.¹² Végül a királynő, mint a rend nagymestere üdvözölte, ugyancsak latin nyelven, a vitézek gyülekezetét.¹³ Este fél 7 órakor az udvari kápolnában ünnepi vecsernyére gyűltek össze az új rendvitézek és az udvar. A menetben az apródok, kamarások, titkos tanácsosok és az új rendvitézek után a királynő haladt gróf Pálffy Miklós, magyar főudvarmestertől kísérve. A menetet a trónörökös, majd a pápai nuntius zárta be. A vecsernye be-

¹⁰ L. Namensverzeichnis der Persönlichkeiten, die in den Jahren 1764—1914 mit dem kön. ungarischen St. Stephan-Orden ausgezeichnet worden sind. Budapest, 1914.

¹¹ A Szt. István-rend első funkcionáriusai a köv. voltak : a rend kancellárja : gróf Esterházy Ferenc, perjele : gróf Barkóczy Ferenc, greffierje : gróf Keglevich József, kincstárnoka : Niczky Kristóf, hírnöke : Balogh László, iratkezelője : Skerlecz Ferenc.

¹² Az eskümintát a rend greffierje, gróf Keglevich József olvasta fel és a következőképp hangzott : „Quod haec omnia et singula, quae mihi proposita sunt, integre atque inviolabiliter observare velim, juro per Deum vivum, B. V. Mariam et omnes Sanctos.”

¹³ A királynő a rendkancellár által térdelve eléje tartott könyvből a következő üdvözlő sorokat olvasta fel : „Quam jurisjurando Religione prompti vovistis observantiam et fidem, illam ut strenuos ac honestos decet equites, omni loco ac tempore vos integram servaturos prorsus non ambigimus. Recepturi igitur de manu Nostra per Nos vobis designatum Ordinis signum, eorum, quae nunc Religione spondidistis, inviolabilem memoriam conservate. Nos autem gratiam et benevolentiam Nostram vobis confirmamus”. Esterházy gróf jelentéséből 1746 március 10-én.

2. M. Meytens műhelyéből : A Szent István-rend alapítása.
(Falfestmény a schönbrunni kastélyban.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

fejeztével ugyanilyen sorrendben mozgott a menet visszafelé, s ezzel végetért az elsőnap i ünnepség.

Az ünnepélyes avatás a következı napon, május 6-án zajlott le. A rendvitézek délelött 10 órakor gyülekeztek, s miután felöltötték rendruhájukat, együttesen a nagyterembe vonultak, ahol a királynő részére baldachin alatt négy lépcsőfokon nyugvó, aranybrokáttal díszített trón volt fölállítva. A terem jobboldalán az ablakok mellett, az uralkodói család és az udvar hölgyei tribünön foglaltak helyet. A terem többi helyét miniszterek, kamarások, tábornokok, festői egyenruhájukban bel- és külföldi diplomaták, főpapok és díszruhás arisztokraták foglalták el. A királynő magyar ruhában jelent meg, amely korát meghazudtoló fiatalos bájt és fenséget varázsolt reá.¹⁴ Kíséretét ezúttal kizárólag magyar udvari méltóságokból válogatta össze, ami érthető módon szemet szurt a rendes kíséretnek : gróf Pálffy Miklós, magyar főudvarmester, gróf Pálffy Károly, főajtónálló, gróf Balassa Pál, főpohárnok, gróf Grassalkovich Antal, ki mint kir. udvari főkamarás, magasra tartott kivont karddal őrzötte a trónt, aztán gróf Batthyány Imre főasztalnokmester, gróf Nádasdy Ferenc horvát bán és gróf Esterházy Miklós, magyar testőrkapitány. A trón körül félkörben, teljes fegyverzetben és díszben a magyar nemesi testőrség tartotta fenn a rendet.

Miután a királynő főajtónállója által maga elé szólította a jelölteket, ezek előreléptek és háromszori térdhajlás után, hármassorban a trón körül állottak fel. Most gróf Esterházy Ferenc, a rend kancellárja, latinnyelvű beszédben méltatta az ünnep jelentőségét, majd egyenként nevén szólította a jelölteket. A megszólított a trónhoz lépett, annak legfelsőbb fokán térdre ereszkedett, mialatt a királynő néhány latin szó¹⁵ kíséretében nyakába akasztotta a rendjelet, melyet a rendkincstáros vörös bársonypárnán nyújtott át a kancellárnak, ez pedig továbbadta a királynőnek. Az ilymódon felavatott rendvitézek a rendjel átvétele után még mindig térdelve megcsókolták Ófelsége kezét, míg a nagykereszteseknek még az a különös kegy is kijutott, hogy a királynő vállukra tette két kezét. A kézcsók-hódolat után helyére térő rendvitézt sorban megölelték társai, ami

¹⁴ „ . . . und muss ich übrigens mit Wahrheit sagen, dass die Kaiserin à l'aveu de tout le monde, in dieser fremdden Tracht mit ungemainer Mayestätt und für ihre Jahre recht verwunderlicher schön war und die ganze Function mit aller Dignitet verrichtet habe“. Khevenhüller—Metsch : id. m. S. 32.

¹⁵ A királynő kísérő szavai a következık voltak : „Accipe signum Ordinis Equitum S. Stephani, publicum meritorum tuorum testimonium ac praemium, istudque semper adpensum gerito, ut nempe quid Deo, nobis, Domuique nostrae, atque Ordinis hujus dignitati debeas, honoris, quem a nobis hodie accepisti, Insigni monitus nunquam ignorare possis“. Gróf Esterházy id. jelentéséből.

rendkívüli elérzékenyülést és meghatottságot váltott ki a nézők sorában.

E szertartással véget is ért az ünnepélyes avatás. Utána a királynő épügy, mint az új rendvitézek és az összes jelenlévők az előző estén megállapított rendben az udvari kápolnába vonultak, ahol előbb József trónörökös egymagában, azután párosával a rendvitézek megáldoztak és az oltárra egy-egy aranyat tettek le. Az egyházi szertartást gróf Barkóczy Ferenc, a rend perjele végezte. A rendre itt is magyar gárdisták őrködtek.

Az ünnepet udvari ebéd zárta le, melyen a királynő és a trónörökös rendruhájukban jelentek meg és emelvényen elhelyezett baldachin alatt, a magyar főasztalnok, főpohárnok és magyar kamarások által szolgálva étkeztek. Külön asztalnál foglaltak helyet a nagykeresztesek és ismét külön a rend közép- és kiskeresztesei. A terem sarkában emelvényről a királynő családtagjai nézték az ebéd lefolyását, melynek elején orgonajáték hangzott föl és Barkóczy primás Benedicite-imája. Mielőtt még az ebéd befejeződött volna, a rendvitézek csoportosan Ófelségéék asztala elé járultak és hódolatukat mutatták be mindaddig, mígcsak a királynő távozásával az egész ceremónia véget nem ért.¹⁶

Az udvar főurai és hölgyei, kik az avató ünnepen megcsodálták a királynő fiatalos báját, aligha sejtették, mily közelről leselkedett már akkor rá az özvegyi gyászruha, hogy többé fel ne cseréljék derültebb színek a királynő testén. Ferenc császár, ki duzzogó zárkozottságában oly barátságtalan módon mellőzte a Szent István-rend ünnepét, egy évvel rá, 1765 augusztus 18-án hirtelen meghalt. A rend második avató ünnepének épen két nappal később, augusztus 20-án kellett volna lefolynia, de a váratlan gyászeset miatt elmaradt és csak Szent Imre napján, 1765 november 5-én tartatott meg. A királynő nem a rendruhában, hanem mély gyászban jelent meg és a szertartáson csak mint néző szerepelt. Az avatást ezúttal *már mint a rend nagymestere*, fia, József trónörökös végezte. Minthogy az alapszabályok 2-ik pontja szerint a rend nagymesteri méltósága a magyar koronával kapcsolatos és azt a mindenkori magyar király élethossziglan viseli, felmerül a kérdés, mikor történt a királynő lemondása a nagymesteri méltóságról? Mária Terézia életrajzírói e kérdésre nem térnek ki és a királynőnek Arnehtől kiadott levelezésében is hiába keresünk felvilágosítást. A feleletet megadja egy gyászkeretes levél, melyet e sorok írója a m. kir. miniszterelnökségen, a Szent István-rend számadáskönyvei és pecsétjei közt egy ezüst szelencében talált.¹⁷

¹⁶ V. ö. Wienerisches Diarium, 1764. Num. 37.

¹⁷ A rend archivumába való betekintés szíves engedélyezéséért ezúton is köszönetet nyilvánítom báró Kazy Károly miniszteri tanácsos úr Óméltóságának.

A levél épügy, mint a címzés is, Mária Terézia sajátkezű írása. A borítékon fekete pecsét és németnyelvű címzés : „an den hungarischen cantzler graf esterhazy.“ A latinnyelvű, mindeddig kiadatlan levelet, hibáival együtt egész terjedelmében közöljük :

„Chare comes cancellariae ea quidem fuit constans mens atque intentio nostra, ut instituti per nos ordinis sancti stephani Regis apostolici magni magistri dignitatem, prouti capite secundo statutorum continentur, usque dies vitae retineremus at quoniam publicae, quae pro ordinis institutione occurrunt, solemnitates in animo justissimoque dolore occupato animo nostro haud consentire viderentur, ea propter, ne ea hoc tristitiae luctuoso eventu per statuta ordinis constitutas caeremonias praetermitti oportere, verum potius cum ea, quae ejus dignitati convenit, pompa in futurum quoque consuetae functiones peragi possint, nihil convenientius nos facere posse judicavimus, quam si Maternum erga hunc ordinem affectum et benevolentiam nostram constanter conservatura magni magistri dignitatem, qua sacrae Caesare Majestati dilectissimo filio et corregenti, atque non modo corona, sed etiam in ipso magni Magistri munere juxta caput secundum immediato alioquin successori nostro deferremus, quod postea quam a nobis ita factum esset fidelitati vestro cui ordinis hujus cancellario benigne committimus, ut omnibus et singulis Equitibus nomine nostro idipsum quam primum significare eosque de nostra erga totum ordinem benignitate certiores reddere noverit.“ Vienna 21. Septembris 1765. Maria Theresia m. p.

Mária Terézia tehát mélységes hitvesi fájdalomtól indítatva, a Szent István-rend iránti anyai hajlandóságának változatlan megőrzése mellett, 1765 szeptember 21-én vált meg annak nagymesteri méltóságától.

*

A Szent István-rend alapítása oly kimagasló társadalmi esemény volt, mely nemcsak hogy soká ott élt az emberek emlékezetében,¹⁸ de hosszú időn át foglalkoztatta az akkori sajtót és visszhangra talált a képzőművészetben is. Mikor 1766-ban a rossz állapotban és csaknem omladozófélben lévő m. kir. udvari kancellária palotájának újraépítése vált szükségessé,¹⁹ a tanácsterem mennyezetképének tárgyául gróf Esterházy Ferenc kancellár a Szent István-rend alapítását választotta. A fényűző főúr a feladat megoldását az osztrák barokk mennyezefestészet ünneplést mesterére, Anton Maulbertschre bízta, aki e megbízásnak az 1768 év fo-

¹⁸ A rendet alapítása idején fölébe helyezték a Mária Terézia rendnek is. — V. ö. Staatskalender von 1765. S. 472. és Arneht : Geschichte Maria Theresias. Bd. VII. S. 109.

¹⁹ A mai bécsi magyar követségi palota. V. ö. Takáts Sándor : A magyar és az erdélyi udvari kancelláriák palotái Bécsben. Századok. 1906. évf. 794. l.

lyamán tett eleget.²⁰ Maulbertsch hajlamainak és a barokk mennyezetfestészet követelményeinek megfelelően a történelmi eseményt az allegoriák világába helyezte át; megoldásával újabb nagyértékű műalkotást teremtett allegoriái műveinek azon sorában, melyet még mint művésznövendék „A képzőművészetek sorsa” című grisaille-festményével kezdett meg, 1760 körül a kremsieri érseki székhely hűbértermének mennyezetfreskójával folytatott, s melynek legszebb példáját 1765-ban magyar földön, a féltoronyi kastély nagytermében hagyta ránk.²¹ Ismeretes, hogy a XVIII. század első felében a mennyezetképek allegorikus ábrázolásai bonyolult irodalmi programok alapján készültek, melyeket a művészi képzelet lenyűgöző ballasztjaként a festőre rákényszerítettek.²² Azonban Maulbertsch béklyókat nem tűrő művészegyénisége mint hasonló esetben másutt, bizonyára itt is elhárított magától minden előírást, s egyes tárgyi adottságokon kívül a rendalapítás jelenetét egészen képzelete átalakító tükrében mutatta be.

A tanácsterem keskeny, hosszú mennyezetfelületét Louis seize-izlésű ornamentika díszíti, középen szeszélyes vonalakban kigyózó ovális kerettel. E keretnek a szokástól eltérő módon nem szélességi kiterjedését, hanem keskeny mezejét használta fel a művész kompozíciója számára. A tulajdonképeni cselekmény a képmező középső részében játszódik le. Mária Terézia a Szent István-rend köpenyével vállain fogadja az eléje térdelő rendvitézeket, hogy átnyujtsa nekik a rendjelvényeket. A keskeny méret dacára a művész aránylag sok személyt szerepeltet, kik a legkülönbözőbb nézetben veszik körül a királynőt. A királynő portréhűséggel van ábrázolva és környezetében felismerhetők a térdelő gróf Batthyány Lajos nádor, a feliratos könyvet („accipe signum ordinis equitum S. Stephani . . .”) tartó gróf Esterházy Ferenc kancellár és a királynővel szembenálló gróf Hatzfeld természetes alakja. A csoport fölött koronával fején Vindobona alakja lebeg, ölében rózsák, mögötte a Szent István-székesegyház kiemelkedő tornya. A tulajdonképeni történelmi jelenet alatt és fölött allegoriái csoportok népesítik be a mennyezetkép többi részét. A királynő csoportja alatt, magyar címer mellett az Erő és Anyaság jelké-

²⁰ Maulbertsch szerzőségét a félreismerhetetlen stílusbeli jellemvonásokon kívül irodalmi forrás is megerősíti, amennyiben a rendszerint jól értesült Dlabacz alig húsz évvel Maulbertsch halála után írt művészlexikonában a magyar kancellária freskóját a művész hiteles művei sorában említi. V. ö. G. J. Dlabacz: Allgem. hist. Künstler-Lexikon für Böhmen, Mähren und Schlesien. Prag, 1815. Bd. II. S. 284. — A mennyezetfestmény keletkezési ideje önmagától adódik az *egyidejűleg* készült berendezési munkálatok számlái, nyugtái és kimutatásai keltezéséből. V. ö. Takáts S.: id. m. 795. l.

²¹ V. ö. Az Orsz. Magy. Szépműv. Múzeum Évkönyvei. V. k. (1929). 144. l. s. kk.

²² V. ö. H. Tietze: Programme und Entwürfe zu den grossen österr. Deckenfresken. Jahrbuch d. kunsthist. Sammlungen d. Allerh. Kaiserhauses. Wien, 1911. Bd. XXX. Heft I.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

3. J. F. Greipel: A Szent István-rendvitézek első áldozása.
(Falfestmény az innsbrucki várban.)

pes alakjai foglaltak helyet. A mennyezetkép közepén gazdagon kiképzett diadalív emelkedik, fölötte, félig felhőkbe ágyazva, allegorikus alakok egy mozgalmas csoportja lebeg: baloldalt a háború géniusza pajzsos és sisakkal, középen női alakok babérkoszorúval, az új rendjelekkel és Szent István szobrával kezükben. Égi magasságban, a Nap és a Hold elmosódó körvonalai alatt egy szárnyas géniusz kürtöli világgá a nevezetes eseményt.

A mennyezetkép Maulbertsch oeuvrejének igen jellemző alkotása. Az ünnepi hangulat fokozása érdekében a művész a hatáskeltés barokk mesterfogásainak egész sorát vette igénybe: a kép alsó felében látható festett architektonikus keret és a már említett diadalív a rendalapítás jelenetét földöntúli légkörbe helyezik át. A királynő és a rendvitészek, de méginkább a géniuszok lenge ruházatát az elmaradhatatlan barokk szellő lebegteti. Láthatatlan kezeiktől tartott, súlyos drapériák hullanak alá, pajkos puttók virágfűzért cipelnek vagy rendjelvényekkel játszanak. A mennyezetképen rendkívüli mozgalmasság árad szét s a vonalak örvénylő játékában, az erőteljes fény-árnyékhatásban, az architektonikus részletek merész rövidülésében, a tekintetek expansivitásában, s a hirtelen ellesett mozdulatok bravuros visszaadásában jellegzetes módon kifejezésre jut a művész egyéniségének viharzó genialitása. Sajnos a mennyezetkép felső részei, a mennybolt és a géniuszok csoportja egy rosszul sikerült átfestési kísérlet nyomait árulják el, úgyhogy ép e részek eredetileg légiesen finom színkezelésének ma már alig maradt nyoma.

Lényegesen más eszközökkel tárja elénk a rendalapítás legkimagaslóbb jelenetét egy Maulbertsch freskójával egyidőben készült falfestmény a schönbrunni kastélyban. Mária Terézia Stockholmban született udvari festőjével, *Martin Meytens*sel a kastély egyik elsőemeleti terme (Zeremonien Saal) részére már korábban megörökíttette két nagyméretű, reprezentatív festményciklusban II. József egybekelésének ünnepségeit Pármai Izabellával, valamint a frankfurti koronázás legszebb jeleneteit.²³ E két ciklust szervesen kiegészíti két további, ugyancsak Meytens műhelyében készült csoportkép a kastély u. n. Karussel-termében, melyek közül az egyik a királynő személyes részvételével, 1743-ban, a Burg spanyol lovaglóiiskolájában rendezett kocsikorzót, a másik pedig a Szent István-rendjelek első kiosztását ábrázolja. Utóbbi festmény 1768-ban készült el²⁴ és azt a pillanatot örökíti meg, mikor a királynő a Burg lovagtermében

²³ Ismeretes, mily maradandó hatást gyakorolt ez az ünnepély Goethére is, aki *Dichtung und Wahrheit* c. művében részletes és eleven leírását adja az eseményeknek. V. ö. Sieber: *Goethes Quellen und seine Darstellung der Krönung Josefs II. Chronik des Wiener Goethe-Vereines*. Bd. 28. (1815). S. 11. ff.

²⁴ V. ö. J. Fleischer: id. m. 37. l.

az előtte térdelő gróf Hatzfeld nyakába akasztja a rend nagykeresztjét. A trón körül kétoldalt magyar udvari méltóságok, a királynővel szemközt az új rendlovagok állanak, köröskörül félkörben, eleven csoportokban diplomaták és a nagyszámú udvari kíséret tagjai népesítik be a termet. A terem baloldalán pánolyból szemlélik Lotharingiai Ferenc császár és az uralkodó pár gyermekei a szertartás lefolyását. A falfestményen alul, a keret fölött részletes magyarázó szöveget találunk a képen szereplő rendlovagok és udvari méltóságok neveivel.²⁵

Maulbertschnek a fantázia elemeivel gyarapított allegorikus ábrázolásával szemben, a Meytens-iskola falfestménye a legapróbb részletekig menő történeti hűségre törekszik. A terem architektúrája, ornamentikája, supraportái és csillárai csaknem fényképszerű hűséggel adják vissza a Burg lovagtermét. Amit pedig az alkotó művészek a több mint kétszáz személy portrészerű ábrázolása, a ruházat, felszerelés, ékszer minuciózus pontossággal és anyagszerű hűséggel való visszaadása terén itt produkáltak, az valóban páratlan a festői ábrázolás történetében. Mint a Meytens-műhely többi hasonló alkotását, úgy e tableau megfestését is a legaprólékosabb helyszíni-, kosztüm- és portré tanulmányok előzték meg.²⁶ A technikai virtuozitással karöltve járt a festőművészek ceremonialis jártassága. E kompozíció mé tén teszi ránk azt a benyomást, hogy a szereplők helyét és minden lépését a főudvarmester rendező szava állapította meg. Az élő szereplőkre való tekintettel kínos gonddal ügyelni kellett arra, hogy külsejük megörökítésénél, még kevésbbé rangjuk szerinti elhelyezkedésüknél ceremoniális tévedések elő ne forduljanak. Természetes, hogy ily emberfeletti munkára művész egymaga nem vállalkozhatott. Mint az olasz barokk nagystílusú műhelyvezetőinek, a Caracciaknak, Pietro da Cortonának, Solimenának vagy Tiepolónak, úgy Meytensnek is egész sor művész állott rendelkezésére. Korabeli feljegyzésekből²⁷ tudjuk, hogy műhelyében specialistákat képezett ki, kik egy-egy nagyméretű csoportképnél mint az architektúra, a portréfejek, a ruházat és ornamentikai elemek specialistái működtek közre és ragyogtatták tudásukat a selyem fényének, a bársony és prémek puha anyagszerűségének, a csipkék bonyolult szövevényének és az ékszerek tűzének visszaadásában. A Meytens-műhely Szent István-rendalapítási képe tehát nem a szabadon formáló művészi

²⁵ „Herrliches Festin in dem Grossen Saal bey Hoff, als Ihro Kaysl. Königl. Apost. Majest. MARIA THERESIA, Kayserin, Königin von Hungarn und Böhemb, an vier Gross Ritter den Neu Errichteten Stephani Orden Zuertheilen Selbst beliebt haben“. Ezután következik a számozott szereplők névszerinti felsorolása.

²⁶ A. Weissenhofer: *Martin de Meytens und der Wiener Hof. „Mitteil. d. Vereines f. Geschichte d. Stadt Wien“*. Wien, 1929. S. 52.

²⁷ V. ö. M. Fuhrmann: *Historische Beschreibung. . . etc.*, Wien, 1770. S. 29.

képzelet szüleménye, hanem helyszíni-, ruházati- és portrétanulmányok, ceremoniális rendezés és a bravurságig fejlesztett technikai tudás bámulatraméltó összehangolása.

A nagyméretű ceremoniális csoportkép műfajához tartozik a Szent István-rendalapítás harmadik, korabeli ábrázolása is az innsbrucki várban. A várat a bécsi magyar kancelláriával csaknem egyidejűleg és ugyancsak Paccassi udvari építész tervei szerint építették át és belső berendezésével kapcsolatban a rákövetkező években sorra került a falfelületek dekorációja is. A vár nagytermét itt is Maulbertsch mennyezetfestménye díszíti, a szomszédos kisebb terem falképeinek megfestésére pedig *Johann Franz Greipel*, az időközben (1770-ben) elhunyt Meytens kiváló tanítványa és munkatársa kapott megbízást. Greipel a XVIII. század osztrák művészettörténetének eddig alig említett,²⁸ tragikussorsú művésze, ki mestérének halála után a reprezentatív csoportkép műfajának legkiválóbb művelője és Mária Terézia kedvelt udvari festője lett. Az innsbrucki vár említett termében három nagyméretű csoportképet festett, ezek közül az első Lotharingiai Ferenc császárt az aranygyapjas-rend ünnepi lakomájánál, a második Miksa főherceget a német lovagrend konklávéjában, a harmadik pedig a Szent István-rend alapítási ünnepének azt a jelenetét ábrázolja, mikor a felavatott rendvitészek a királynő és az udvar jelenlétében, a bécsi Burg kápolnájában sorban megáldoznak.²⁹ Mindhárom falfest-

²⁸ Legnagyobb művészlexikonunk is csupán egyetlen művét ismeri. Greipel 1720-ban született a felsősziléziai Benischben. 1744-től többszöri megszakítással 1752-ig a bécsi Képzőművészeti Akadémia növendéke. Ugyanez évben Meytens műhelyébe kerül, ahol tüneményes pályát fut meg, mestere bizalmából a frankfurti koronázás eseményeiről vázlatokat készít, melyek alapját képezik az említett frankfurti ciklusnak. 1771-ben feleségül veszi a királynő egyik komornáját, Kalkreuth Jozefát és a királynő maga gondoskodik a kelengyeről. Számos művészi megbízást kap az udvartól, de aprólékos festési modora megőrli szemidegeit, megvakul és koldusszegényen hal meg 1798 április 4-én.

²⁹ A kép bal sarkában, csipkés, hermelinprémes, magyar ruhában Mária Terézia királynő, körülötte magyar udvari méltóságok: gróf Grassalkovich Antal, gróf Pálffy Miklós, gróf Nádasdy Ferenc, gróf Batthyány Imre. Az előtérben a nagykeresztulajdonosok csoportja: a királynővel szemben, háttal a nézőnek gróf Batthyány Lajos nádor, mögötte profilban gróf Esterházy Ferenc kancellár és egészen szemben a nézővel gróf Hatzfeld Károly. Mögöttük a közép- és kiskeresztesek csoportja. A háttérben, a sekrestye bejárata előtt, aranygyapjuval mellén, Lotharingiai Ferenc és a királyi család gyermekei, jobboldalt térdelve az udvari hölgyek csoportja. A szertartást gróf Barkóczy Ferenc hercegprimás végzi, ki a szent ostyát nyújtja az előtte térdelő József trónörökösnek. A falkép közepe táján, elől, gróf Esterházy Miklós magyar gárdakapitány és a nemesi testőrség tagjai díszruhájukban, fegyverrel. A falfestmény alsó részén a szereplők neveit és a köv. feliratot találjuk: „Erstes Feyerliches Kirchenfest Anno 1764 in Wien in der Kays. Hoff Capelle bey Errichtung des König. Ungar. St. Stephani Ritter Ordens, da Ihro Majest. JOSEPHUS II. Römischer König in Gegenwart Ihro Majestät MARIAE THERESIAE Kayserin, Königin, als durchlaüchtigsten Stifterin und Grossmeister das Opfer abgelegt haben“. A festmény

mény 1772—74 közt keletkezett és a királynő szokatlanul magas művészi honoráriummal, egyenként 1000 forinttal jutalmazta azokat.⁸⁰

A falfestmény lényegében ugyanazon művészi felfogás szülöttje, mint a Meytens-műhely előbb említett schönbrunni képe. A történeti hűség az esemény visszaadásában láthatólag itt is főgondját képezte a művészeknek. A kápolna belseje, architektúrája, felszerelése, a karcsú gótikus oszlopokra állított apostolok és szentek szobrai épügy, mint Auerbach Piétája az oltár fölött: a valóság hű letéteményesei. A nagyszámú jelenlévő arca ugyanazon pasztellszerű finomságot, a ruházat ugyanazon pompás anyagszerűséget és részletgondot árulja el. Művészi szempontból a schönbrunninál mégis magasabbra kell értékelnünk e festményt. Mesteribb mindenekelőtt kompozíciója, a mód, ahogyan a művész a sok szereplő dacára el tudta kerülni a zsúfoltság érzetét. A schönbrunni festmény színorgiái itt letompított színtónussá alakultak át. A színek vezető szerepét a fény vette át, mely a királynő trónja mögül balról beáradva, a kápolna félhomályába lüktető életet lehell, felderíti a jelenlévők arcvonásait, végigcikkázik a ruházat konturjain. A festményen nyugodt, ünnepi hangulat ömlik el, a kollektív munka sokszólamú bravurja helyett egy higgadt művészet egyéni varázsa.

A falfestmény jobboldali szélső csoportjában a nézővel szembe forduló magyar testőr alakja külön is leköti figyelmünket. Ez az arc egészen egyéni portré és minden érzésünk amellettszól, hogy a bécsi magyar nemesi gárda legkiválóbb tagját, *Bessenyei Györgyöt* ábrázolja. Bessenyeiről nem maradt fenn autentikus arcképünk. A Történelmi Képcsarnok korábban Bessenyei potréjának vélt festménye⁸¹ nem Bessenyeit, hanem a szintén bécsi gárdista Czirjék Mihályt ábrázolja, következésképpen az e festmény alapján készített Bessenyei szobra Róna Józsefnek a bécsi magyar tudományos intéze-

jobboldali sarkában a művész signatúrája: „Peint par Greipel, peintre des fetes galantes à la cour imperiale“.

⁸⁰ „dem Kreipl wegen nach Innsprugg zu mahlen habenden 3 Bildern, des Kayszers Franz bey der Toison Tafel, Erzherzog Maximilian als Coadjutor in Conclave und des 1-ten Stephani ordens Fest in der hof Capellen, an denen accordirt 3000 fl welche mit monatl. 150 f zu bezahlen seynd, das 1-te Ratum pro Julio 772“. V. ö. J. Fleischer, id. m. 134. l. 661. reg.

⁸¹ Katalógusbeli száma 277. Czirjék Mihály 1753-ban született és 1785-ben lett testőr Bécsben. A festményt 1873-ban Czirjék Mihály unokája, Czirjék Imre szatmármegyei földbirtokos ajándékozta az Akadémiának. Idővel, nem tudni hogyan, az a téves hit keletkezett az Akadémiában, hogy ez az arckép Bessenyei Györgyöt ábrázolja, s mint ilyet közölte Széll Farkas a Bessenyei családról írt művében, Beöthy Zsolt a Magyar irodalom története c. műben és Szilágyi Sándor a Történelmi Életrajzokban. A Czirjék-portré e különös sorsáról megemlékezik Tóth Béla is Mendemondák c. kötetében. Budapest, 1901. 129. l.

4 Bessenyei György (?) alakja.
(Részlet J. F. Giepel innsbrucki falfestményéből.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

tek székházában épügy, mint Dudits Andor freskója az Országos Levéltárban nem Bessenyei György, hanem Czirják Mihály arcvonásait örökíti meg.⁸² Bessenyei ugyan csak 1765 júniusában került föl Bécsbe, tehát a Szent István-rend ünnepségein nem lehetett jelen, azonban 1772-ben, amikor Greipel az innsbrucki falképet festette, az udvar körében és a bécsi társaságban már bizonyos szerepet játszott. Greipel felesége, Kalkreuth Jozefa⁸³ Mária Terézia komornája és Bessenyei kedvesének, Grasse Teréznek barátnője volt. Nem közelfekvő gondolat-e hát, hogy Greipel személyesen ismerte Bessenyeit és az innsbrucki falfestmény energiától sugárzó, tüzezzemű magyar gárdistájában felesége barátnőjének lovagját, Bessenyei Györgyöt örökítette meg?

A nagy királynő férjének halála után, minél inkább visszavonult a szórakozás és ünneplés alkalmaitól, annál bensőségebben ragaszkodott korábbi éveinek szép emlékeihez. Boldog napjait imakönyvében számolta el, uralkodásának legkimagaslóbb eseményeit kedvelt tartózkodási helyein, Schönbrunnban, Innsbruckban, „zum fortwährenden Andenken dieser freudenvollen Begebenheiten“ falfestményeken örökítette meg. Ez események sorában a Szent István-rend alapítása különösen kedves élménye lehetett, mert főjeleneteit, mint láttuk, két helyen is megfestette. Maulbertschnek a barokk kor eszmevilágára annyira jellemző, művészi szabadsággal megoldott kompozíciójával szemben ez utóbbi festmények elsősorban a történelmi hűség követelményeihez igazodnak, amiért is nem annyira mint műalkotások, hanem mint történelmi és főképp mint kulturtörténelmi dokumentumok nagyjelentőségűek és becsesek.

Fleischer Gyula.

⁸² Érdeklődésünkre Róna József szobrászművész úr egy magánlevélben a köv. szíves fölvilágosítást adta: „Klebelsberg gróffal és több más hozzáértővel együtt azon eredményre jutottunk, hogy az Akadémia képe minden valószínűség szerint Bessenyeit ábrázolja. Más adat nem lévén, nekem csakis ebből kellett alakomat rekonstruálni“. Hasonló módon nyilatkozott Dudits Andor festőművész úr is: „Bessenyei György arcképét, ha nem csalódom, Beöthy irodalomtörténetéből festettem“.

⁸³ „der Kalkreuth Josepha bey ihrer Verhehlung mit dem Accademie Mahler Kreupel zur ausstafirung . . . 500 fl.“ V. ö. J. Fleischer, id. m. 119. l. 523. sz. reg.